

СПОНУКАЛЬНІ КОНСТРУКЦІЇ З АНАЛІТИЧНОЮ ФОРМОЮ ПРЕДИКАТА: ПИТАННЯ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Умрихіна Л. В.

ВСТУП

Синтаксичними конструкціями – репрезентантами спонукального значення – традиційно вважають такі, що містять імперативні форми в предикативній основі. На функційно-семантичній периферії в системі спонукальних конструкцій перебувають граматичні структури з предикатом, вираженим аналітичною формою дієслова спонукального способу, утвореною з форми умовного способу – дієслова третьої особи теперішнього або майбутнього часу та морфем *хай*, *нехай*. Не досить розповсюджені в мові, вони залишаються порівняно менше й досліджуваними. Наявні розвідки з проблеми потрактування цих конструкцій засвідчують факт їх надзвичайно складної мовної організації. Розбіжність у наукових поглядах щодо питання їх семантичної кваліфікації виявляє факт поліфункційності цього типу синтаксичних одиниць. Своєрідність використання речень, структурованих за допомогою предиката зазначеної форми, заслуговує на більш глибоке й детальне вивчення їх синтаксичної природи.

Спонукальні конструкції із предикативною основою в аналітичній формі дієслова спонукального способу, утвореній із форми умовного способу – дієслова третьої особи теперішнього або майбутнього часу та морфем *хай*, *нехай* – репрезентують спонукання, адресоване не безпосередньо до слухача/учасника мовленнєвої ситуації, а до третьої особи, яка не бере участі в мовленні, ба більше, може бути взагалі фізично відсутня на момент мовлення. У такій ситуації мовець «прямо не звертається до того чи тих, кого спонукає до виконання дії або набуття стану. Про бажані для мовця дії, процеси та стани він повідомляє своєму співрозмовникові (співрозмовникам), сподіваючись, що він (вони) передадуть його волю тим, хто виконуватиме дії чи реалізовуватиме процеси або набуватиме стани»¹. Отже, мовець має на меті спонукати до дії свого співрозмовника, а потім із його допомогою забезпечити реалізацію дії третьою особою.

---

¹ Граматика сучасної української мови. Морфологія / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, О.С. Соколова. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 388.

Спонування третьої особи вважають «подвійним» спонуванням, яке передбачає два адресати волевиявлення (безпосереднього – другу особу та опосередковану – третю особу) та дві реакції на волевиявлення – проміжну (допоміжну) і кінцеву (основну) третьої особи². Таке мовне явище називають «спонування в спонуванні», що є виявом у змісті висловлення «модусу в модусі»: *Я спонукаю тебе, щоб ти спонукав його, щоб він виконав дію*³. Йдеться про опосередковане спонування третьої особи, за якого здійснюється переадресація спонування. Роз'єднаність семантичного суб'єкта і суб'єкта акцепції волевого імпульсу дає змогу мовознавцям говорити про непрямую мотивованість дієслівної дії волею суб'єкта мовлення: дійсний адресат не збігається тут із виконавцем цієї дії, але виконує опосередковуючу комунікативну роль, яка полягає в тому, що він має передати передбачуваному суб'єктові дієслівної дії (деякій «третьій» особі) волевиявлення суб'єкта мовлення⁴. Ситуацію такого спонування кваліфікують як ситуацію подвійного каузування, де суб'єкт каузованої пропозиції не збігається зі слухачем⁵, або ситуацію делегованого спонування: «я каузую (ти каузуєш Р)»⁶. Відповідно до характеру спрямованості спонукальних відношень та типу адресатності визначають, що «пряме спонування може виражатися лише за допомогою форми другої особи, а непряме можна передати як вплив однієї особистості на інших, тобто все, що не друга особа»⁷. Тому конструкції, які «передбачають наявність мовця (адресанта спонування), співрозмовника – інформатора повідомлення про предмет спонування третій особі та потенційного виконавця спонукуваної дії, вважають непрямоспонукальними»⁸.

---

² Ломов А.М. О способах выражения волеизъявления в русском языке *Русский язык в школе*. 1977. № 2. С. 93.

³ Мясоедова С.В. Категория спонування і її вираження в непрямих висловленнях сучасної української мови : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2001. С. 39.

⁴ Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность / Ред. А.В. Бондарко. Ленинград : Наука, 1990. С. 93.

⁵ Стешевич В.Ю. Способы побуждения 3-го лица в русском и сербском языке. *Проблемы истории, филологии, культуры*. Москва-Магнитогорск-Новосибирск, 2014. № 2(44). С. 279.

⁶ Касевич В.Б. Императивность, каузативность, перформативность. *Функционально-логические аспекты анализа императива*. Ч. 2. Семантика и прагматика повелительных предложений. Москва, 1990. С. 89.

⁷ Абросимова Г.А. Побуждение как объект лингвистического исследования *Иностранные языки: лингвистические и методические аспекты Тверского государственного университета*. 2014. Вып. 29. С. 201–202.

⁸ Бережан Л.В. Категория спонукальності в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Івано-Франківськ, 1997. 194 с.

1. Утілення спонукальної семантики в конструкціях з аналітичною формою предиката

Аналітична форма предикативної основи в синтаксичних конструкціях цілком релевантна для втілення в мові делегованого спонукування. Відбиваючи референтну ситуацію очікуваного фрагменту дійсності, такі конструкції чітко вказують на конкретну потенційну дію, орієнтовану на виконання конкретною третьою особою. До того ж частка *хай* (скорочений варіант від первинного *нехай*) в одному зі своїх основних значень маркує спонукальну модальність. Недарма конструкції аналізованого семантико-граматичного типу цілком органічно можуть входити до складу поліпредикативних конструкцій моделі *Скажи йому, нехай зробить це*, яка синонімічна моделі з'ясувального складнопідрядного речення *Скажи йому, щоб він зробив це*, які зі свого боку належать до спеціалізованих форм вираження непрямого спонукування⁹, наприклад: *«Скажіть, хай заїде до мене, я хочу його бачити»* (В. Дрозд); *Звеліте, пане голова, яким моторнішим, нехай по хатах скрізь обиськають* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Иди до батьків, кланяйся їм та скажи, нехай йдуть до мене жити* (І. Нечуй-Левицький); *То скажи їм, хай прийдуть, коли мають охоту наймати* (Панас Мирний); – *Перекажіть, – каже, – матері: хай не журиється, не побивається* (Панас Мирний). Спонукальна конструкція моделі *Нехай він зробить це*, яка виражає опосередковане спонукування, по суті, є згорнутим варіантом складнопідрядного речення нерозчленованої структури з'ясувального семантичного типу *Скажи йому, щоб він зробив це* (або *Зроби так, щоб він зробив це*).

Реалізація непрямого спонукування змістової моделі *Я спонукаю тебе, щоб ти спонукав його, щоб він виконав дію* засобом конструкцій аналізованого структурно-синтаксичного типу виявляє різновиди окремих значень, як-от: розпорядження (– *Ну, братця, над мертвим стояти ніколи. Нехай, лишень, візьмуть котрі, однесуть тіло додому* (А. Головка); – *А ти, Свириде, розпорядись добре натопити покої, щось я змерз. – Юрась <гетьман> повернувся до Многогрішного: – Та хай Мелашка зготує вечерю – заморимо черв'яка...* (В. Малик)); заповіт (– *Коли помру, – сказала княгиня, – не роби тризни по мені... маю пресвітера... нехай поховає як християнку...* (П. Загребельний); – *Як умру, то поховайте мене коло Пушкіна... Кажуть, великий поет був... – Просить хлопців Боженко. – Коло його пам'ятника на Бульварі. Чуте? – Чусмо! – відгукнулися хлопці. – Заспівайте над могилою «Заповіт» Шевченка. Теж великий*

⁹ Бережан Л.В. Категорія спонукальності в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Івано-Франківськ, 1997. С. 3–4.

поет був. *А бригадою нехай командує Сашко...* (О. Довженко)); пропозиції (*– Коли є гроші, то краще їх віддати Загнібіді. Уже ж треба вернути, – розписку приставив. – У мене ні шеляга... – плаче Пріська. – То хай дочка одслуже...* (Панас Мирний)); прохання (*Альоша підійшов ближче і, підвівши очі на лікарів ніс, заговорив швидко, хвилюючись: – Там глина... там її дуже багато. Якщо я візьму трохи, то її не позначиться. А я робив би з неї такі штучки! Однаково ж я дурно гуляю... Нехай мені dadуть хоч трохи...* (І. Микитенко)); дозвіл (*Солдати, як машини, разом підкинули рушниці і виставили їх проти селян... – Стійте, стійте! – аж хитнувся Явтух. – Вислухайте тільки! Вислухайте!..*

Між салдатиками наче пройшло щось, рушниці почали несміливо хилитися, хтось важко з них зітхнув, а з задніх рядів навіть почулося: – Треба вислухати. Хай говорить <...> (В. Винниченко)); згоди (– Не треба, панове! Не вбивайте! – заблагав француз. Арсен трохи подумав, сказав: – Відпусти його, пане Мартине! Хай їде собі. Не будемо брати гріха на душу (В. Малик).**

Пропоновані ілюстрації демонструють втілення онтологічного характеру спонукального модального значення в змісті конструкцій опосередкованого спонукування. Сутність лінгвістичного явища спонукальності пов'язана, передусім, із поняттям спонукування як дією, що має конкретне визначення: «викликати у кого-небудь бажання робити що-небудь; змушувати, схилити, заохочувати до якоїсь дії, певного вчинку»¹⁰. Таке відсилання відбиває одну з ранніх дефініцій, відповідно до якої спонукальність – це «вимога від співрозмовника такої дії, що забезпечувала б реальність позначуваного реченням явища»¹¹. Інакше, у разі спонукування мовець має на меті вплинути на волю слухача задля отримання певного результату. Отже, очевидною ознакою спонукальності є спрямованість мовця на керування поведінкою адресата. Визначивши певну уявлювану ситуацію потрібною для здійснення, продуцент волевиявлення називає адресатові конкретну дію й намагається змусити стати її виконавцем із метою змінити в конкретний спосіб наявний стан речей. Як зазначають дослідники, мовлення в разі вираження спонукування позначене високим ступенем цілеспрямованості й орієнтованості¹², адже відправник спонукального волевиявлення має намір викликати реакцію реципієнта

¹⁰ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. С. 1374.

¹¹ Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / Ред. І.К. Білодід. Київ : Наукова думка, 1972. С. 134.

¹² Харченко С.В. Семантико-синтаксична та комунікативна структура речень спонукальної модальності : дис. ... канд. філол. Наук : 10.02.01. Київ, 2001. С. 35.

вольового імпульсу. Так, націленість на результат – значущий конституент спонукальної семантики. Основною умовою успішної реалізації спонукальності є апелятивність, яка передбачає прямий зв'язок мовця з потенційним реалізатором його намірів у співвіднесеності з моментом висловлювання. На шляху до отримання зворотної реакції слухача мовець вдається до активування вольової сфери слухача. Деякі дослідники на означення спонукальних речень першою характеристикою називають волюнтативні відношення між мовцем і реципієнтом¹³. Автонастановна суб'єкта мовлення на реалізацію названої ним ситуації перетворює функцію поданої ним інформації з повідомлювальної на таку, що управляє, скеровує, умотивовує¹⁴.

2. Семантичний синкретизм конструкцій з *хай, нехай* як антецедент контрверсійних інтерпретацій

У сучасному мовознавстві конструкції *хай, нехай* спонукальними здебільшого визнають, ґрунтуючись переважно на категорійному значенні форми предиката. Однак орієнтація виключно на морфологічні показники спонукальності може призвести до хибного тлумачення модальної сутності конструкції та її функціонально-семантичного статусу. Аналіз мовленнєвого матеріалу засвідчує набагато ширшу палітру значень, окрім спонукального, що можуть виражати конструкції з названою формою предиката, а також множину додаткових відтінків, які нашаровуються на спонукальне значення й тісно переплітаються з ними. Визнання таких конструкцій спонукальними особливо потребує аналізу конситуації (мовленнєвоситуативного контексту).

Семантичний синкретизм названих конструкцій проявляє себе в здатності реалізовуватися в різних, ситуативно зумовлених функціях. Це пов'язано зі складною семантикою складеної форми дієслова, зокрема, полісемантичною природою частки (*не)хай* – службового, проте значущого, формально-семантичного конституента. Давно було помічено, що спонукальне значення в змісті описових форм із такою часткою конкурує з бажальним значенням¹⁵. Узагалі спонукування до дії,

---

¹³ Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови: Навч. посібник. Київ : Либідь, 1995. С. 24.

¹⁴ Сагалова Е.С. Функционально-семантическое поле побудительности в древнеанглийском языке : авт. дис. ... канд. филол. наук. Нижний Новгород. 2009. С. 202.

¹⁵ Шахматов А.А. 1894 Синтаксис русского языка / Ред. и коммент. Е.С. Истина. Изд. 3-е. Москва : Эдиториал УРСС, 2001. С. 483.

адресоване третій особі, до об'єкта мовлення завжди містить експресивні відтінки допусту, дозволу, заборони або побажання¹⁶.

Така семантична неоднозначність спричиняє полеміку щодо правомірності віднесення аналітичної форми, утвореної за допомогою морфеми *не(хай)* та дієслова третьої особи теперішнього або майбутнього часу, до парадигми наказового способу (імператива). Традиційно її розглядають серед граєм імперативної парадигми¹⁷, що засвідчує дотримання широкого підходу до аналізу імперативності¹⁸. При цьому акцентують на розрізненні синтетичних та аналітичних форм наказового способу за критерієм апелятивності та спонукальності: «Він високий у синтетичних формах і послаблений в аналітичних»¹⁹.

Частково погоджуючись з ідеєю віднесення аналізованої аналітичної форми до парадигми наказового способу, деякі мовознавці вважають, що такі форми лише «примикають до парадигми наказового способу, але не можуть розглядатися як її повноправні члени»²⁰, оскільки «аналітичні форми своєю семантикою та значною залежністю як від позамовної ситуації, так і від контексту самої фрази, перебувають на периферії категорії імперативності»²¹. Розмежовуючи імператив як наказовий спосіб і спонукальну модальність, дослідники зазначають, що в імперативі через семантичні причини третя особа неможлива, а форма з *(не)хай* є вільною синтаксичною конструкцією в індикативі. Отже, розглядувана форма не може бути залучена до імперативної парадигми, оскільки імператив представляє ситуацію, в якій задіяні лише мовець і слухач: «А «покладає» дію на В»²².

---

¹⁶ Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. 2-е изд. Москва : Высш. шк., 1972. С. 453.

¹⁷ Граматика сучасної української мови. Морфологія / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, О.С. Соколова. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 390; Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. Ленинград : Наука, 1976. С. 415–416.

¹⁸ Загнітко А. Український синтаксис: теоретико-прикладний аспект. Донецьк, 2009. С. 111.

¹⁹ Граматика сучасної української мови. Морфологія / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, О.С. Соколова. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 388.

²⁰ Акимова Т.Г. Типология императивных конструкций. / Т.Г. Акимова, Л.А. Бирюлин, А. Салин, Н.Б. Вахтин. Санкт-Петербург : Наука, 1992. С. 218.

²¹ Даскалюк О.Л. Семантико-граматична характеристика імператива сучасної української мови : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Чернівці, 2006. С. 179.

²² Стешевич В.Ю. Способы побуждения 3-го лица в русском и сербском языке. *Проблемы истории, филологии, культуры*. Москва-Магнитогорск-Новосибирск, 2014. № 2(44). С. 279.

Вважають, що імператив за своєю суттю передбачає лише пряме звернення мовця до слухача-суб'єкта потенційної дії²³.

Вчені наглошують, що спонукання суттєво відрізняється за своєю семантикою залежно від того, до якого учасника мовленнєвої ситуації воно звернене. Власне спонукання передбачає, що майбутнім виконавцем дії Р є безпосередній адресат мовця, тобто друга особа. Звернення ж до третьої особи пов'язують зі «зміщенням» спонукання, його трансформацією в невласне (непряме) спонукання: на безпосереднього адресата мовець покладає завдання вплинути на реального виконавця. Тому на означення способу дієслова, що виражає непряму форму спонукання, орієнтованого на виконання певної дії третьою особою, пропонують застосовувати термін «юсив»²⁴.

На семантичну відмінність неоднакових форм вказують і ті мовознавці, що надають аналітичній формі дієслова з *(не)хай* статус члена парадигми наказового способу (імператива). Підтверджуючи відмінність її категорійного значення від загальної семантики наказового способу, вони констатують: «Спонукання з боку мовця незначне, натомість виразним є значення бажання»²⁵. «Порівняно із синтетичними формами семантичні контури аналітичних форм деякою мірою модифікуються й стають емінішими. У них відбувається часткова зміна значення апелюваності в бік її послаблення, водночас вони набувають виразного значення бажання»²⁶.

Ця семантична особливість дієслівної форми, якою виражений предикат у складі синтаксичних конструкцій із часткою *хай*, дає змогу теоретикам кваліфікувати останні не як спонукальні, а саме як бажальні, але з відтінком непрямого спонукання й мети, наприклад: *Хай усі ваши учні прочитають цю книжку*²⁷. Відома й позиція зарахування такого типу конструкцій до оптативних: *Нехай воюють дипломати! Хай журналісти проливають чорнило!* (О. Довженко)²⁸.

---

²³ Добрушина Н.Р. Статус конструкцій с частицами *пусть* и *пустькай* в русском языке. *Исследования по теории грамматики*. Москва, 2008. С. 135–160.

²⁴ Плунигян В.А. *Общая морфология. Введение в проблематику*. Москва : Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова, 2003. С. 318.

²⁵ Граматика сучасної української мови. *Морфологія / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, О.С. Соколова*. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 388.

²⁶ Костусяк Н.М. Категорія способу як міжрівнева комунікативна категорія. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун ту ім. Лесі Українки, 2008. № 10. С. 51.

²⁷ Каранська М.У. *Синтаксис сучасної української літературної мови* : навч. посібник. Київ : Либідь, 1995. С. 95.

²⁸ Межов О., Костусяк Н. Комунікативно-прагматичні парадигми речень у сучасній українській мові. *Соціум. Документ. Комунікація. Серія «Філологічні науки»*. Випуск 7. 2019. С. 21.

Недарма частки *хай*, *нехай* деякі вчені називають виразниками бажальної модальності, не залучаючи їх до переліку засобів оформлення спонукальних речень: *Хай же думка моя вільно лине, – я не буду на ранок чекати* (Леся Українка)²⁹. Запропонований автором приклад влучно ілюструє пропонуване положення, проте варто підкреслити правомірність визнання й спонукального значення як одного з двох основних серед репрезентованих цією часткою значень, що історично зумовлено. Походження частки *нехай* дослідники пов'язують зі спільнослов'янським дієсловом *nechati*, *nechajati* («нехати», «нехаяти»), яке в другій особі однини було засобом творення аналітичних форм наказового способу. Важливо, що на початковому етапі розвитку слов'янської мови вираження спонукальної модальності відбувалося здебільшого за допомогою дієслова у формі другої особи наказового способу. Форма третьої особи, згідно з висновками дослідників, не відповідає основній функції власне спонукальних (наказових) конструкцій – передавати безпосереднє звертання з наказом, вимогою, проханням тощо. Показовим є й етимологічний зв'язок частки *нехай* із заперечним дієсловом *нехати* (*ne chati*), що має буквальне значення «не чіпати, не турбуватися, дозволити»³⁰, яке не зовсім корелює зі спонукальною семантикою. Використання в сучасній українській літературній мові цієї успадкованої частки та її скороченого варіанту *хай*, який почав функціонувати з XVI ст., пов'язують із потребою вираження спонукального значення, вважаючи її основним засобом вираження в комбінації з особовими формами дієслів. Нині ж за часткою *хай* закріплено кілька основних значень: спонукальне, бажальне, допустове, припущення, дозволу, згоди та ін.³¹, тому її «значення завжди зумовлене консигуацією й занадто рухливе, щоб його можна було ідентифікувати»³².

Отже, конструкції з *хай*, *нехай* граматично придатні для вираження як спонукального, так і бажального значень. Окрім цього, вони здатні реалізовувати також значення допусту, припущення, невтручання та інші. Отже, у плані репрезентації спонукальної модальності ці конструкції є слабо маркованими й потребують залучення мовленнєвоситуаційного фільтра для коректної функційно-семантичної регламентації.

---

²⁹ Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / Ред. О.Д. Пономарів. Київ : Либідь, 1994. С. 42–43.

³⁰ Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. Київ : Наукова думка, 1966. С. 71–75.

³¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. С. 1555.

³² Педченко С. Синкретизм аспектів дослідження модальних часток. *Рідний край*. 2011. № 2 (25) С. 105.

3. Функційно-семантичні типи конструкцій з *хай*, *нехай* неспонукального характеру

Конструкції аналізованого структурно-граматичного типу можуть функціонувати для вираження допущення з боку мовця певної ірреальної ситуації, реалізацію якої він розглядає як бажаний потенційний наслідок від здійснення іншої стимульованої ним ірреальної ситуації. В одному синтаксичному цілому конструкція неспонукального значення слідує за спонукальною конструкцією, семантичні суб'єкти в них при цьому різні, а суб'єктом мовлення залишається один і той самий мовець. На передньому плані для нього – намір реалізувати ситуацію, яка є антецедентом до ситуації подальшої, тому спонукальна конструкція розташована у препозиції до конструкції неспонукальної. Потреба у використанні неспонукальної конструкції, призначеної для розгортання змісту спонукальної конструкції, девальвується в разі відсутності останньої. Своє комунікативне завдання, пов'язане з висловлюванням думки загалом, – передати бажання мовця отримати реалізованою певну прогнозовану ситуацію, яка є вірогідним результатом від здійснення спонукуваної дії: неспонукальна конструкція виконує у складі всього висловлення.

Ілюстрацією такого функційно-семантичного типу конструкцій із характерною контамінацією різних значень – бажального, допусту як наслідку – можуть бути такі приклади: *Карпе, візьми налигача та прив'яжи на три дні свою матір серед вигону коло стовпа, мов скажену собаку, нехай на неї три дні собаки брешуть, нехай на неї три дні вся громада плює* (І. Нечуй-Левицький); *Уже коли на мир пішло, то ми твій мир і в чорну запремо, хай там поцокоотить зубами!..* (Панас Мирний); – *Хлопці, – звернувся він до своїх волохів, – стягніть з нього чоботи та почастуйте киями по п'ятах! Хай затанцює на морозі босий!* (В. Малик); – *Так подаймо на неї лепорт! – казав Забрюха. – Нехай вона там заплатить за безчестя, що нас позміняли та ще мене на Солосі оженили. Нехай її посадять у колоду...* (Г. Квітка-Основ'яненко); – *...Ой, та й сплишу я всю досаду на листу, – журився дівочий голос: – Ой, та й пошлю я в славний город Пол-та-ву... – Пошли, пошли, – насмішуватий парубоцький голос: – Пошли, дівко, і прямо до голови горсовета. Хай сучий син почитає, як його хрещеники – розкуркулені, то так...* (І. Багрянний).

Пропонована група конструкцій з очевидним негативно-оцінним навантаженням сигналізує про експресивно-емоційну мету їх використання. Вони не стільки важать в інформативному плані, скільки виявляють значущість у підтриманні попередньо викладеної мовцем інформації та посиленні емотивності всього висловлення загалом. Як видно, конструкції мають соціально знижену конотацію,

відрізняючись інвективним, пейоративним забарвленням. Обслуговуючи переважно сферу розмовно-побутового мовлення, вони легко припускають продукування анормативних, просторічних варіантів семантичного наповнення. Порушення конвенційних норм спілкування часто є результатом цілком не усвідомленого мовцем спонтанного виходу емоційно насаженої думки, так званої емоційної розрядки, що пов'язано з психологічним процесом катарсису, покликаним у цьому разі через мовленнєву агресію уникнути агресії фізичної. Отже, конструкції аналізованого функціонально-семантичного типу, по суті, не передбачають фактичної реалізації прогнозованої ситуації – важливим, як видається, є сам процес промовляння. Контекстуальний аналіз здебільшого підтримує пропонувані твердження відсутністю відповідного (бажаного) розвитку картини ірреальної дійсності, як-от, у прикладі:

– *Так подаймо на неї лепорт! – казав Забрьоха. – Нехай вона нам заплатить за безчестя, що нас позміняли та ще мене на Солосі оженили. Нехай її посадять у колоду...*

– *Ова!* – здихнув Ригорович і каже: – *Не мають нині власті над нею ніхто. <...> І дана їй власть на усьому лиці земному і чакловати, і обаяти, і глумитися цілоє урем'я і полвереміні* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Конструкції з *хай*, *нехай* можуть виражати допущення можливого розгортання ситуації, що слугує метою щодо ініціальної спонукальної ситуації, наприклад, у разі прохання: – *Тіточко, голубочко, – заторохтіла та. – Пустіть її. Хай вона хоч трохи провітриться* (П. Мирний). Зміст повідомлення можна експлікувати через таке трансформування: *Пустіть її (для того), щоб вона хоч трохи провітрилася*. Здатність окремих сегментів смислової єдності до потенційної сполучуваності й інкорпорування, що засвідчує отримане складнопідрядне речення мети, слугує на користь визначення цільової семантики аналізованої конструкції відповідно до функціонування її в конкретному контексті. Характерно, що на цю властивість конструкцій з аналітичною формою предиката мовознавці звернули увагу, описуючи складнопідрядні речення мети. Було помічено, що в ролі сполучника в них може виступати також частка *нехай*: *Вона звелить запрягти коней, хай відвезуть його на дорогу, звідки вже простісінько до Райкович* (Ірина Вільде); *О, музо, панночко Парнаська! Спустись до мене на часок; нехай твоя научить ласка, нехай твій шепчеть голосок* (І.Котляревський); *Утни, батьку, орле сизий! Нехай я заплачу, нехай свою Україну я ще раз побачу* (Т. Шевченко). Підрядні засоби зв'язку при цьому визнано більш самостійними, ніж зі сполучником

щоб, що, зокрема, засвідчують приклади з очевидними ознаками парцеляції³³.

Порівняна взаємозалежність отриманих клауз – простих елементарних речень, вицленованих зі структури поліпредикативного цілого – не заперечує, проте, смислової самодостатності кожної з них. На відміну від стандартного речення мети зі сполучником *щоб* (наприклад, *Усе б віддав, щоб стати косарем; Щоб трохи розім'ятися, пішов пішки*) із закритим способом смислового зв'язку, яке унеможливило ізолюване функціонування підрядної частини, як-от: *Щоб стати косарем, Щоб трохи розім'ятися*, речення із *нехай* є взірцем цілком завершеної семантико-граматичної структури. Розташовуючись постпозитивно, вона лише конотативно доповнює сенс попередньої конструкції, підтримуючи цінність її продукування. Зміст обох клауз у парі – препозитивної і постпозитивної – формує антецеденто-консеквентивний зв'язок. Мовець у такий спосіб намагається аргументувати свою мовленнєву поведінку, пояснюючи, з якою саме метою заплановано здійснення конкретної названої дії, на який наслідок від її реалізації він розраховує. Можливість довільного пунктуаційного розмежування цієї єдності засвідчує неуцешленість змістового завершення конструкції з аналітичною формою предиката як окремої синтаксичної одиниці.

Прикладами конструкцій аналізованого структурно-граматичного типу з основним значенням допусту як мети можуть бути такі: – *Ну, дайте йому глини. Принесіть, хай покаже, що він уміє зробити* (І. Микитенко); – *А гарно як! Господи, як гарно!* – скрикнула, глянувши <на причепурену подругу>, *Марина. – Дайте дзеркало; хай вона подивиться сама та скаже* (Панас Мирний); *Зареготався цар і зупинив слуг, що кинулися до священика. – Облиште його. Хай подивиться сьогодні на страти, потім колесуйте, поки не відмовиться від скверних слів, а завтра попросимо його виголосити в Троїцькому соборі анатему Мазепі!* (Р. Іванчук); <*Христя бовтає цід у макортеті. Пані наказує*> – *Постав же на піч, хай вистойтєся* (Панас Мирний); – *Як будеш їхати до Петербурга, візьмеш, даси в цензуру. Десь видрукуємо – нехай читають люди...* (В. Шевчук).

Аналіз таких конструкцій як частини єдиного висловлення, актуалізованого секвенцією конструкцій, дає змогу уникнути хибного тлумачення їх функційно-семантичного типу. Так, ізолювана конструкція *Хай поїсть* (В. Виниченко) не сприяє однозначній кваліфікації її змісту як спонукального, (такого, що містить

---

³³ Слинко І.І., Гуїванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. Київ : Вища школа, 1994. С. 572.

семантичний елемент «Скажи (передай) кому-небудь», який, на думку мовознавців, править за основу спонукальної семантики)³⁴. Із контексту відомо, що семантичним суб'єктом є не людина, а птах, мовленнєве стимулювання фізичної активності якого в ситуації годування, що відбувається на момент висловлювання, недоречне: *Івашкові не терпілося: хоч на хвилину взяти голуба в руки й порахувати пір'я в хвості та на крилах. Але ж голуб їв та й їв, не спочиваючи, а коли Івашко нахилився, щоб хоч торкнутися до нього рукою, він одсувався і робив «ву», «ву».*

– *Не чіпай, Вашечку, хай поїсть* (В. Винниченко).

Ця конструкція виражає значення допусту щодо певної бажаної ситуації, заради якої мовець попередньо висловив спонукання (*Не чіпай, Вашечку*). Отже, можна вбачати у змісті означуваної вище конструкції комбінацію одразу двох компонентів: мети використання й мотиву її продукування, які накладаються на загальну бажально-допустову семантику.

Аналіз контексту дає змогу виявити неочевидний зміст конструкції означуваного типу, взаємозумовлений нетиповим використанням у мовленні:

– *А то по полу що ворухиться?*

– *То діти. Гетьте, встаньте відтіля!* – гукнула на їх Горпина, – *може дід схотять там присісти.*

– *Устаньте, устаньте, діти, хай дід хоч на полу присяде, бо на покуті поважні гості розсілися,* – бурчав Грицько, *чвалаючи по полу* (Панас Мирний).

Семантичний суб'єкт тут збігається з особою адресанта, який, звернувшись до того зі спонуканням щодо звільнення для нього місця, тепер обґрунтовує свою попередню мовленнєву дію засобом висловлення мотиву її продукування. Конструкція *хай дід хоч на полу присяде* в цьому контексті маніфестує власне бажання мовця, спонукальний компонент в її змісті пригнічений: спонукання мовцем третьої особи, якою є він сам, алогічне.

Не є спонукальними конструкції, в змісті яких представлена ірреальна ситуація, орієнтована не на зміну реального стану речей, а навпаки, на прийняття теперішнього. Самим фактом висловлювання мовець сигналізує про існування ситуації, на яку найчастіше він і не може вплинути через об'єктивні обставини. Він не намагається спонукати когось змінити її, а лише повідомляє про своє ставлення до

---

³⁴ Швидка Н.В. Імперативні речення в сучасній українській мові: семантика, засоби вираження спонукальності, функції : дис. ... канд. філол. Наук : 10.02.01. Слов'янськ, 1998. С. 85.

ситуації, яка вже існує. Відсутність залежності ситуації від волі мовця зумовлює неконтрольованість її здійснення. Суб'єктові мовлення лише залишається прийняти дійсний стан речей. Ця акцепція може бути бажаною для нього, вимушеною або взагалі індивідуальною. У будь-якому разі йдеться про згоду мовця на існування й можливе продовження конкретного стану речей. Таку мовленнєву ситуацію пов'язують із вираженням семантики так званого нонкуратива, або семантики невторчання³⁵, наприклад: *Уже і карти здала. – Ходіть! – О-о, спати хочу! – загував, хитаючись, піп і подибає у другу хату. Гості, побачивши те, мерщій узялися за шапки. – Куди ж ви? Хай він спить, а ви посидьте, – запрохувала попадає (Панас Мирний), – Та коли вже так, мої богунці знищать твою бригаду, а я вб'ю тебе тут же на місці! І сам загину! І хай тоді гине до чортової матері все і провалюється увесь світ!* (О. Довженко), *– Кажуть таке... тьфу! Я б їм язика одрізала, щоб не брехали!.. Кажуть – либонь, тебе якийсь панич присолаша на село. Чи можна таке вигадати! – гаряче засипала Христя. – Хай вигадують!.. – зітхнувши важко, одказала Марина (Панас Мирний); «Так, не віддає досі другій сотні. Було б не подавати прошенія, не взявши до рук усіх грошей». Мені, правда, шкода стало, та не дуже. Не дає – хай і не дає. Йому Господь за те віддячить! Хвала Богові, я вільна тепер, а про гроші – мені байдуже (Панас Мирний); Мишишка рвонув до води. Свиря витріщив очі, ухопив його за рукав. – Куди?! – Баба втопиться... – Хай топиться! Мабуть, якась негодяще... Навіть не перехрестилося перед смертю... (Люко Дашвар).*

Ці конструкції, не відповідаючи умовам спонукальності, є лише виразниками суб'єктивного ставлення мовця до здебільшого негативної ситуації, яка, як правило, вже відбувається на момент мовлення.

Запропонований аналіз неспонукальних конструкцій із *хай*, *нехай*, зрозуміло, не вичерпує весь перелік можливих варіацій реалізації різноманітних значень і їх відтінків у змісті означуваного структурно-граматичного типу.

ВИСНОВКИ

Отже, незважаючи на семантичне тяжіння аналітичної дієслівної форми з *хай*, *нехай* до спонукальності, не всі синтаксичні конструкції з відповідною предикативною основою є спонукальними. Складність тлумачення таких конструкцій зумовлена семантичним синкретизмом

---

³⁵ Добрушина Н.Р. Статус конструкцій с частицами *пусть* и *пускай* в русском языке. *Исследования по теории грамматики*. Москва, 2008. С. 142.

Стешевич В.Ю. Способы побуждения 3-го лица в русском и сербском языке. *Проблемы истории, филологии, культуры*. Москва-Магнитогорск-Новосибирск, 2014. № 2(44). С. 281.

складеної форми дієслова, зокрема, полісемантичною природою частки *хай* (скороченого варіанта від первинного *нехай*). До того ж природа непрямого, опосередкованого спонукання виявляє дещо завуальований характер волонтактивних відношень між мовцем і потенційним діячем, що вимагає залучення додаткових критеріїв регламентації. Ідентифікатором функційно-семантичного типу синтаксичної одиниці здебільшого виступає конкретний мовленнєвий контекст, в умовах якого відбувається її реалізація. Зміст і мета застосування синтаксичних конструкцій із *хай*, *нехай* часто виявляються ситуативно зумовленими. Як засвідчують приклади, конструкції такої форми можуть слугувати не тільки для вираження спонукального значення, а й виконувати інші функції, як-от: бажання, допусту, невтручання. Основними відмінними рисами спонукальності, які в разі неспонукальних конструкцій нівелюються, є націленість на результат, вплив на вольову сферу слухача, спрямованість на керування його поведінкою. Зміст спонукальної конструкції передає умовна модель *Скажи йому, щоб він зробив це* (або *Зроби так, щоб він зробив це*). Пропонований опис неспонукальних конструкцій із *хай*, *нехай* ілюструє пропоновані положення, проте не претендує на вичерпний аналіз усіх можливих функційно-семантичних типів.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена виявленню особливостей функціонування синтаксичних конструкцій із частками *хай*, *нехай* у мовних ситуаціях з урахуванням різнорідності закладеного в них модального змісту відповідно до реалізації конкретної мети. Актуальність дослідження названих синтаксичних одиниць зумовлена необхідністю встановлення чітких критеріїв розмежування понять і явищ, пов'язаних із репрезентацією в мові модально орієнтованих конструкцій, розгляд яких у сучасному мовознавстві позначений неусталеністю і контрверсійністю. Конструкції названого типу вимагають детального вивчення ще й через незначний обсяг теоретичних праць із зазначеної проблематики, що зумовлює відсутність остаточно з'ясованих питань їх кваліфікації. Незважаючи на семантичне тяжіння аналітичної дієслівної форми з *хай*, *нехай* до спонукальності, не всі синтаксичні конструкції з відповідною предикативною основою є спонукальними. Ідентифікатором функціонально-семантичного типу синтаксичної одиниці та її комунікативного призначення може бути конкретний мовленнєвий контекст, в умовах якого відбувається її реалізація. Конструкції такої форми можуть слугувати не тільки для вираження спонукального значення, а й виконувати інші функції, як-от: побажання, невтручання, допусту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абросимова Г.А. Побуждение как объект лингвистического исследования *Иностранные языки: лингвистические и методические аспекты Тверского государственного университета*. 2014. Вып. 29. С. 201–208.
2. Акимова Т.Г. Типология императивных конструкций / Т.Г. Акимова, Л.А. Бирюлин, А. Салим, Н.Б. Вахтин. Санкт-Петербург : Наука, 1992. 301 с.
3. Бережан Л.В. Категорія спонукальності в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Івано-Франківськ, 1997. 194 с.
4. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. Ленинград : Наука, 1976. 254 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
6. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. 2-е изд. Москва : Высш. шк., 1972. 601 с.
7. Граматика сучасної української мови. Морфологія / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, О.С. Соколова. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
8. Даскалюк О.Л. Семантико-граматична характеристика імператива сучасної української мови : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Чернівці, 2006. 206 с.
9. Добрушина Н.Р. Статус конструкций с частицами *пусть* и *пускай* в русском языке. *Исследования по теории грамматики*. Москва, 2008. С. 135–160.
10. Дрінко Г.Г. Спонукальні конструкції в англійській та українській мовах : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.17. Донецьк, 2005. 182 с.
11. Загнітко А. Український синтаксис: теоретико-прикладний аспект. Донецьк, 2009. 137 с.
12. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови: Навч. посібник. Київ : Либідь, 1995. 312 с.
13. Касевич В.Б. Императивность, каузативность, перформативность. *Функционально-логические аспекты анализа императива. Ч. 2. Семантика и прагматика повелительных предложений*. Москва, 1990. С. 85–90.
14. Костусяк Н.М. Категорія способу як міжривнева комунікативна категорія. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун ту ім. Лесі Українки, 2008. № 10. С. 47–54.
15. Ломов А.М. О способах выражения волеизъявления в русском языке. *Русский язык в школе*. 1977. № 2. С. 90–93.

16. Межов О., Костусяк Н. Комунікативно-прагматичні парадигми речень у сучасній українській мові. *Соціум. Документ. Комунікація. Серія «Філологічні науки»*. 2019. Випуск 7. С. 11–32.

17. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. Київ : Наукова думка, 1966. 324 с.

18. Мясоєдова С.В. Категорія спонукання і її вираження в непрямих висловленнях сучасної української мови : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2001. 178 с.

19. Педченко С. Синкретизм аспектів дослідження модальних часток. *Рідний край*. 2011. № 2 (25). С. 106–111.

20. Плуґнян В.А. Общая морфология. Введение в проблематику. Москва : Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова, 2003. 384 с.

21. Сагалова Е.С. Функционально-семантическое поле побудительности в древнеанглийском языке : авт. дис. ... канд. філол. наук. Н. Новгород. 2009. 17 с.

22. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. Київ : Вища школа, 1994. 670 с.

23. Стешевич В.Ю. Способы побуждения 3-го лица в русском и сербском языке. *Проблемы истории, филологии, культуры*. Москва-Магнитогорск-Новосибирск, 2014. № 2(44). С. 277–285.

24. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / Ред. І.К. Білодід. Київ : Наукова думка, 1972. 513 с.

25. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / Ред. О.Д. Пономарів. Київ : Либідь, 1994. 256 с.

26. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность / Ред. А.В. Бондарко. Ленинград : Наука, 1990. 263 с.

27. Харченко С.В. Семантико-синтаксична та комунікативна структура речень спонукальної модальності : дис. ... канд. філол. Наук : 10.02.01. Київ, 2001. 207 с.

28. Шахматов А.А. 1894 Синтаксис русского языка / Ред. и коммент. Е.С. Истина. Изд. 3-е. Москва : Эдиториал УРСС, 2001. 624 с.

29. Швидка Н.В. Імперативні речення в сучасній українській мові: семантика, засоби вираження спонукальності, функції : дис. ... канд. філол. Наук : 10.02.01. Слов'янськ, 1998. 172 с.

Information about the author:

Umrykhina L. V.,

Candidate of Philological Sciences,

Doctoral Student at the Ukrainian Language Department

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

2, Valentynivska str., Kharkiv, 61168, Ukraine